

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2016 – Volume 25, Issue 4, pp. 5–26
<http://doi.org/10.18352/jsi.491>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Utrecht University of Applied Sciences,
Faculty of Society and Law, in cooperation with
Utrecht University Library Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek in
Utrecht.

Prof. dr. Frans Vosman is als hoogleraar zorgethiek

verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

Dr. Guus Timmerman is gepromoveerd aan de Universiteit
van Tilburg en werkt als wetenschappelijk medewerker
voor de Stichting Presentie ten behoeve van de leerstoel
Presentie en Zorg.

Correspondence to: Michael Kolen

E-mail: mkolen@prismanet.nl

Drs. Michael Kolen werkt als geestelijk verzorger/

adviseur zorgethiek bij Stichting Prisma, een

organisatie die ondersteuning biedt aan mensen met
een verstandelijke beperking. Hij is als PhD-student

Received: 31 July 2016

Accepted: 4 November 2016

Category: Research

MICHAEL
KOLEN, FRANS
VOSMAN, GUUS
TIMMERMAN

ONDER DE RADAR. ALLEDAAGSE OMGANG ALS KENBRON VOOR ZORGORGANISATIES IN TRANSITIE

SAMENVATTING

Onder de radar. Alledaagse zorg als kenbron voor zorgorganisaties in transitie

Zorgorganisaties staan voor de taak om in de transitie van de zorg en een steeds complexer wordende samenleving hun maatschappelijke opdracht vorm te geven. Dan is de vraag aan de orde welke bronnen zorgorganisaties hebben om te weten waarheen zij wensen te navigeren. Voor zorgorganisaties die ondersteuning bieden aan jongeren met een licht verstandelijke beperking (ljb-jongeren) heeft deze opdracht een dubbel karakter. Enerzijds bestaat ze uit het beschermen van de ljb-jongeren en de samenleving, anderzijds uit het realiseren van een leven in vrijheid. Op basis van zorgethisch geïntereerd, conceptueel en kwalitatief empirisch onderzoek wijzen wij op de morele betekenis van alledaagse omgang tussen ljb-jongeren en hun professionele ondersteuners. Aan de hand van fragmenten uit ons institutioneel ethnografisch onderzoek die

ONDER DE RADAR. ALLEDAAGSE ONGANG ALS KENBRON VOOR ZORGORGANISATIES IN TRANSITIE

gerelateerd worden aan de theorie van Rahel Jaeggi over levensvormen, laten we zien dat er in de alledaagse omgang een bron van moreel kennen aanwezig is die oplossingskracht in zich draagt. Het antwoord op de vraag “wat behelst goed samenleven?” blijkt verborgen te liggen in de alledaagse omgang tussen lvb-jongere en zorgprofessional zelf. Deze bron wordt veelal over het hoofd gezien. In plaats van enkel op oriëntatie van buitenaf te koersen hebben zorgorganisaties “onder de radar” een interne morele kenbron ter beschikking.

Trefwoorden

Levensvormen, alledaagsheid, moraal, transitie, licht verstandelijke beperking

SUMMARY

Under the radar: everyday care as a source of knowledge for healthcare organizations in transition

The Dutch healthcare and welfare are systems in transition (RVS, 2016) and healthcare organizations are facing the task of reinventing their mission in society. Which compass should they use in this respect? The mission of organizations that support MID youngsters is dual in nature. On the one hand, it consists of protecting the MID youngsters and society; on the other, it should assist them in realizing a life of freedom. The ultimate issue is: What constitutes the good life for MID youngsters? On the basis of ethical and care-oriented, qualitative empirical and conceptual research we provide some answers, suggesting that if healthcare organizations were more willing to inquire into the everyday dealings of MID youngsters and their care professionals, they would detect moral orientations that already support a good life. Care organizations can find their moral compass in the good life that MID youngsters and professionals invent on an everyday basis.

The ethical care perspective of our research reveals the moral relevance of everyday interactions (Barnes, 2012; Barnes, Brannelly, Ward & Ward, 2015; Pols, 2015; Sevenhuijsen, 1996; Tronto, 1993). In addition, an ethics of care can capture an ideal of the good life in everyday life in an institutional context (Laugier, 2014a). As Michel de Certeau pointed out in his ethnographic theory (1984), where everyday life is institutionally constricted, people themselves: 1) keep appropriating freedom and 2) generating knowledge. Thus, we are encouraged to pay closer attention to the epistemological dimensions of “power” – who provides the knowledge that counts and in what, possibly unexpected, ways is this effective?

In the qualitative empirical part of the study, Institutional Ethnography (DeVault, 2013; Prodinge & Turner, 2013; Smith, 2006) is used as a research methodology. This approach enabled the identification of the role of institutions in everyday dealings. We recruited nineteen respondents from three Dutch healthcare organizations, all aged between 18 and 27. Each youngster was shadowed (Johnson, 2014) during the course of one day. The observation reports were analysed using the constant comparative method (Boeije, 2005; Patton, 2002). Here we focus on results that are of relevance to care organizations attempting to find an appropriate position in society.

The first finding is that while the institutional context projects contradictory normative ideas about what is “good” in everyday dealings, it does allow for these dealings by means of the physical infrastructure (building), the professionals involved, etc. Framed praxeologically (Nicolini, 2012), the institutional context itself is regarded as an actor in everyday dealings. The second finding is that in every meeting MID youngsters constantly highlight their concerns: what matters to them (Sayer, 2011). Finally, care professionals appear to respond in two ways to the dynamics implicit in the everyday dealings, either by: 1) responding to specific requirements arising from the institutional context; or 2) responding by engaging with the concerns of the youngster. Below, we expound on the latter, calling it “attending to the relationship”.

This characterization is based on Hannah Arendt’s concept of power (Vosman, 1999). According to Arendt, power is not the same as dominance but is the ability to express what matters in an interaction. If the everyday interaction is fostered: 1) the professional’s involvement will be visible, 2) the MID youngster’s concerns will be voiced and heard, and 3) it will become apparent that care relationships are located at the intersection of the private and the public.

To obtain a clearer picture of the way in which a healthcare organization shapes society, we refer to Rahel Jaeggi’s (2014) theory and critique of life forms. We consider these everyday dealings between MID youngsters and their care professionals as a “life form” in Jaeggi’s sense: as a bundle of practices. Jaeggi also offers a well-argued case for how these can be critically evaluated. First and foremost, have these life forms proved to be morally decent?

According to Jaeggi, every life form addresses a problem. The particular life form we are concerned with here exists because MID youngsters cannot independently participate in society because of their learning disabilities, whereas paradoxically this participation is demanded by society. Every life form is characterized by an ensemble of conflicting, normatively charged practices. At the same time, life forms are “instances of problem solving” (Jaeggi, 2014), in which problems are

transformed. In this way, while problems do not disappear, ways of dealing with them are found. The criteria for determining whether such a "solution" can be regarded as morally satisfactory are immanent to the practices. This is because the criteria are located in the dynamic of the "solution" itself. A "solution": a) is provided for the actual problem, b) provides a critical reflection on how the problem has arisen, c) allows room for the experiences of all of the people concerned and d) does not result in stagnation but leads to transformation.

These "instances of problem-solving" are key to a morally well-organized society (Jaeggi, 2014). Finally, the life form, as problem solver, enables all parties involved to construct or adjust life forms. In this case, this can only be achieved with the knowledge of the MID youngsters themselves, which allows them to manoeuvre through the adversities associated with their vulnerability.

If healthcare organizations in transition focus their attention on the everyday interactions between healthcare professionals and MID youngsters they will discover that: 1) they have an implicit source of moral wisdom that grounds their critical knowledge about living well together and 2) they can create a space in society from which the voice of MID youngsters can be heard (De Certeau, 1984) and from where, following Arendt, their personality can appear in a significant way – in this relationship. This touches on the political heart of the organizations themselves (Heijst & Vosman, 2010). Healthcare organizations are in the position to create a "social arrangement" in which everyday life can be lived and simultaneously examined in a critical way.

For healthcare organizations in transition it is important to not only focus on external ideological concepts or on developing professional expertise, but also to search "under the radar" and draw insight from the source of the good life in everyday dealings.

Keywords

Life forms, everyday life, morality, transition, mild intellectual disability

INLEIDING

Aan het begin van de 21^e eeuw werd de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking geconfronteerd met een nieuwe snelgroeiende doelgroep, jongeren met een licht verstandelijke beperking (Algemene Rekenkamer, 2007; Van Beek, 2009). De toenemende complexiteit van de samenleving zorgde ervoor dat deze jongeren op basis van hun IQ terecht kwamen in de sector

van de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking (VG-sector). Zij brachten echter voor deze sector nieuwe problemen met zich mee, zoals verslavings- en psychiatrische problematiek (Greeven, 2014; Van Nieuwenhuijzen, 2012; Teeuwen, 2012). De sector had op dat moment net het paradigma van "volwaardig burgerschap" in zich opgenomen en haar hospitaliserende cultuur (Goffman, 1961), mede dankzij steeds verdergaande professionalisering (Schuurman, 2014), verruild voor een cultuur waarin "regie over eigen leven" centraal stond. Deze cultuurclash tussen enerzijds een VG-sector met haar focus op vrijheid en een nieuwe doelgroep die beschermd moest worden, leidde in die jaren tot enkele ernstige incidenten in de zorg voor lvb-jongeren (zie bijvoorbeeld Beljaars, 2007). Mede naar aanleiding van deze incidenten is in de afgelopen tien jaar hard gewerkt aan onderzoek, diagnostiek, behandeling en passende ondersteuningsmethodieken (Van Nieuwenhuijzen, 2012) om te voorkomen dat deze jongeren in de samenleving buiten de boot vallen.

Participatie

Al deze inspanningen hebben de zorg voor lvb-jongeren verbeterd. Toch blijven "erbij horen" en "participeren" problematisch in een samenleving die enerzijds weinig geduld heeft met mensen die "niet meekunnen" en anderzijds wel sterk gereguleerde voorzieningen schept, met de verwachting dat die tot participatie zullen leiden (Kruiter, Bredewold & Ham, 2016; Tonkens & Wilde, 2013; Tonkens, Hoijtink & Gulikers, 2013; Zembla, 2015). Gustaaf Bos (2016, p. 270) problematiseert de spanning tussen het erbij willen en het erbij moeten horen in zijn recente onderzoek. Hij stelt dat het participatiebeleid van de overheid nagenoeg geen rekening houdt met de lastige kanten van ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking (zie ook Bredewold, 2013). Ook lvb-jongeren zelf stellen deze spanning aan de orde:

Mirjam (lvb-jongere) werkt bij een groep laagniveau gehandicapte bewoners. Mirjam vertelt dat ze door de andere medewerkers niet gezien wordt als collega, maar als hoog niveau cliënt. "Ik heb ook geen recht op een kerstpakket," zegt ze een beetje verontwaardigd, "Carlo (medebewoner) die bij de facilitaire dienst werkt krijgt dat wel, dat snap ik niet (...)"

(BW5C121212)¹

Transitie

De zorginstellingen zijn intussen in transitie, onder meer naar netwerken met heel verschillende "stakeholders" in de samenleving, van voetbalvereniging in de wijk tot politie, van ambulante

ONDER DE RADAR. ALLEDAAGSE ONGANG ALS KENBRON VOOR ZORGORGANISATIES IN TRANSITIE

psychiatrie tot woningbouwverenigingen. In die transitie zitten vooronderstellingen opgesloten van wat een goede samenleving en goede zorgorganisaties zijn. Er horen ook voorstellingen van “erbij horen” en “participatie” bij.

Eenzijds wordt er oriëntatie gezocht in ideeën die van buiten de zorg komen, zoals het idee van volwaardig burgerschap, vermaatschappelijking van de zorg, participatie samenleving, “inclusie” (met een impliciete vooronderstelling wie “wij” zijn en wie “zij” zijn die erbij moeten gaan horen). Anderzijds wordt er veel nadruk gelegd op verdere professionalisering en op de beroepsethiek van de professional. Het is wel duidelijk, in verband met de navigatie van zorginstellingen, dat goede zorg in en via netwerken samenhangt met het problematische van “het erbij horen”. Wij willen wijzen op een derde weg die als bron kan fungeren in het zoeken naar een antwoord op de vraag naar “erbij horen”. Die bron blijkt voor zorgorganisaties vlak voor hun voeten te liggen. Het gaat namelijk om de alledaagse omgang tussen zorgprofessional en lvb-jongere.

De hypothese van ons onderzoek is dat het alledaags samenleven van lvb-jongeren en hun begeleiders als bron voor morele kennis kan dienen om te weten te komen wat goed samenleven is. Dit maken we duidelijk aan de hand van de resultaten uit empirisch onderzoek, doordacht met inzichten uit de theorie. We deden het onderzoek (2011–2015) vanuit zorgethisch perspectief. Het gaat hier dus niet om psychologische, pedagogische of agogische aspecten. We hebben niet de pretentie het achterliggende breed maatschappelijke probleem van “erbij horen” op te lossen. Ons betoog wijst wél, in dichtbij liggende praktijken van zorg, op veronachtzaamde mogelijkheden om te ontdekken wat goede zorg is. Deze inzichten brengen we in verband met zorgorganisaties in transitie (RVS, 2016; Wiebusch & Moulijn, 2013).

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Als eerste gaan we in op alledaagsheid. Vervolgens geven we inzicht in hoe ons empirisch onderzoek vorm heeft gekregen. Aan de hand van concrete voorbeelden uit het onderzoeksmateriaal leggen wij deze alledaagse omgang open. Om de resultaten scherper te kunnen plaatsen spiegelen we deze aan theorie over levensvormen (Jaeggi, 2014). Tot slot beantwoorden we de vraag welke betekenis deze inzichten hebben voor zorgorganisaties in transitie.

ALLEDAAGSHEID

Alledaagsheid beschouwen we vaak als onbelangrijk omdat we vanuit onze laatmoderne culturele context permanent op zoek zijn naar bijzondere ervaringen (Dorfman, 2014). Ook in professionele

zorg krijgt alledaagsheid nauwelijks aandacht. Het wordt, in combinatie met het precaire karakter ervan, toegeschoven naar de informele zorg of het welzijnswerk (Elberse & Hoijthink, 2015). "Echte zorg", zo lijkt het adagium, houdt zich niet bezig met "het onnozele en het triviale", met routines en gewoontes, met het onbeheerste, met complexiteit, tegenstrijdigheid en ambivalenties die het alledaagse kenmerken (Haardt, 2011).

De zorgethiek echter wijst ons juist op de waarde van de alledaagse omgang. Zorgethici zoals Selma Sevenhuijsen (1996) en Joan Tronto (1993) bepleitten reeds in de jaren 90 dat de zorgrelatie zelf moreel van betekenis is. Zorgethische reflectie start dan ook vanuit het alledaagse samenleven, eerder dan vanuit de professionele praktijk en ziet het alledaagse als een bron van kennis en inzicht binnen de professionele context. Hieronder beschrijven we kort drie auteurs die voor onze gedachtegang van belang zijn.

Ruimte

Zorgethica Marian Barnes gebruikt het alledaagse als lens in haar empirisch onderzoek naar zorgrelaties. Zij toont aan dat professionele zorg steeds specialistischer is geworden en daarmee gesegmenteerd en gefragmenteerd raakt. Ze concludeert dat professionele zorg hierdoor nauwelijks oog heeft voor collectieve verantwoordelijkheid (zoals rechtvaardig samenleven) en voor de behoeftes, kwetsbaarheden en afhankelijkheid van zowel zorgontvangers als zorgverleners (Barnes, 2012; Barnes *et al.*, 2015). Barnes laat de waarde zien van ontmoetingen in het alledaagse en ziet deze als ruimtes in een ruimte. Ervaringen van mensen kunnen daar verbonden raken met ervaringen van anderen. Zo wordt kennis gegenereerd van wat goed en rechtvaardig samenleven betekent (Barnes, 2012).

(.....) people's relationships with other people are closely connected. It is a truism to say that interactions with others "take place in place", and the way in which people feel about and are able to relate others is hard to disentangle from their experience of being in different places (Barnes 2012, p. 145).

De notie van ruimte neemt in onze analyse van de alledaagse omgang een belangrijke plaats in, zoals verderop in ons betoog zal blijken. Het gaat daarbij niet om louter bejegening, maar om het gegeven dat in de alledaagse omgang morele betekenissen aan de orde kunnen komen en al dan niet in beheer kunnen worden genomen. Precies daarin liggen volgens Barnes mogelijkheden voor goede zorg besloten.

Ondervragen

Zorgethica Sandra Laugier (2014b) pleit vervolgens in haar werk voor “het ondervragen van het alledaagse”. Zij wijst er op dat mogelijkheden van het alledaagse niet onderkend worden in het politieke denken over de vraag naar goed samenleven. Alledaagsheid is, zo stelt Laugier, als een olifant die in de kamer staat, maar door niemand wordt gezien (Laugier, 2014a, 2016). Zorg wordt in de politiek gezien als dienstverlening op basis van contract of, indien ze al relationeel wordt gedacht, dan enkel in termen van informele zorg binnen familieverbanden en vriendschapsrelaties die behoren tot de privésfeer. Maar, zo stelt Laugier, ook in de publieke sfeer zijn mensen met elkaar verbonden. Precies daar ligt de bron van kennis en inzicht, al onderkent ze de moeilijkheid toegang te krijgen tot dat wat vlak voor onze ogen aanwezig is. Het alledaagse is nooit gegeven, het is altijd object van onderzoek en ondervraging (Laugier, 2014a, p. 15).

Intranormativiteit

Jeanette Pols (2015) laat tot slot zien dat wanneer we alledaagse praktijken gaan onderzoeken, we zien dat die praktijken normatief geladen zijn. Zij spreekt in dit verband over intra-normativiteit. Daarmee bedoelt ze dat er morele oriëntatie schuilt in de praktijken van samenleven. Dat is geen voorschrift van buiten, maar wel normatief: we kunnen ontdekken welke richting – al doende – wordt gewezen. “Intra-normativities cannot be prescribed, but they may be questioned, for example by comparing them” (Pols, 2015, p. 83).

Kennis genereren

De zorgethiek wijst op het normatieve belang van het alledaagse. In de etnografie is gewezen op de epistemologie van het alledaagse: wat is relevante kennis en wiens kennis telt? Zo hield de Franse filosoof en etnograaf Michel de Certeau zich in zijn onderzoek halverwege de jaren 80 van de vorige eeuw bezig met “het alledaagse samenleven”. De eerste constatering die De Certeau doet, is dat het alledaagse leven vanuit allerlei instituties wordt vastgelegd in een ideaal zoals het leven zou moeten zijn: het ideaal “koloniseert” het feitelijke alledaagse leven (De Certeau, 1984; Koenraad & Laermans, 1996). De Certeau zag echter dat mensen juist in die “bezette” alledaagsheid zich het leven in vrijheid telkens weer opnieuw toe-eigenen. Dit proces van toe-eigening ziet De Certeau als een vorm van het genereren van kennis en inzicht. Het gaat bij die kennis niet om een objectiverend type wetenschappelijke kennis. Het gaat juist om het alledaagse

inzicht. Het gaat om andersoortige kennis: de kennis van de omgang met grenzen, tegenslagen, paradoxen, kwetsbaarheid, ambivalentie en onderlinge afhankelijkheid die ieders leven kenmerken.

Volgens De Certeau is dit epistemologische inzicht ook politiek van aard. Hij maakte zich zorgen om de groeiende groep mensen in de samenleving die wordt buitengesloten van kennisproductie in de klassieke objectiverende betekenis van het woord. Hij tracht met zijn theorie over het alledaagse deze groep een stem te geven. Vertaald naar het onderzoek naar lvb-jongeren: telt hun kennis over toe-eigening van vrijheid in tijden van transitie en participatie idealen?

Kortom, er is in de literatuur volop het besef dat alledaagsheid een bron van morele kennis is en inzicht verschaft. Het is precies deze "verborgenheid" die we open willen leggen in ons empirisch ethisch onderzoek en in dit artikel verbinden met zorgorganisaties in transitie.

VERANTWOORDING ONDERZOEK

Aansluitend op het hierboven beschreven zorgethisch perspectief hebben we in ons empirisch onderzoek gebruik gemaakt van institutionele etnografie (DeVault, 2013; Proding & Turner, 2013; Smith, 2006). Institutionele Etnografie (IE) is een onderzoeksmethodologie die de alledaagse ervaring als lens gebruikt om sociale relaties en sociale instituties te onderzoeken. IE is geïnteresseerd in hoe het alledaagse leven "gecoördineerd" wordt door elders geproduceerde betekenissen zoals overheidsbureaucratieën en wetenschappen (DeVault, 2013). Deze empirische benadering maakt het mogelijk de alledaagse omgang tussen lvb-jongeren en professionals inzichtelijk te maken en daarbij vooral ook de rol van de institutionele context in kaart te brengen. We hebben deze onderzoeksmethode onlangs uitvoerig verantwoord (Kolen, Timmerman & Vosman, 2015, 2016).

Dataverzameling

Voorafgaand aan het veldwerk is ons onderzoeksvoorstel ethisch getoetst bij de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek in Den Haag. Via de sneeuwbalmethode (Cohen, 2011) zijn binnen drie verschillende organisaties voor zorg aan mensen met een verstandelijke beperking in totaal negentien lvb-jongeren tussen achttien en 27 jaar geworven. Deze respondenten zijn door de eerste auteur van dit artikel een dag lang gevolgd middels de methode van "shadowing" (Johnson, 2014). De observatieverslagen zijn daarna in de vorm van "thick descriptions" (Geertz, 1973 in Patton, 2002, p. 438) uitgeschreven en met behulp van het softwareprogramma

Atlas.ti, in een iteratief proces gecodeerd met de constant vergelijkende methode (Boeije, 2005; Patton, 2002). Op deze manier is dat wat de alledaagse omgang kenmerkt op inductieve wijze "omhoog gewerkt".

Analyse

Aanvankelijk zijn deze negentien observatieverslagen open gecodeerd (Boeije, 2005). Dit leverde een diversiteit aan codes op met betrekking tot het handelen van zowel bewoners als begeleiders. Daarbij vatten we het handelen vanuit de "practice" theorie (Nicolini, 2012) op als "doen, laten en ondergaan" (Vosman, Den Bakker & Weenink, 2016). Vervolgens hebben wij een analyse-instrument, een "onderwaterscherp", ontwikkeld (Kolen *et al.*, 2015, 2016). Daarmee werd het mogelijk de verborgen institutionele invloeden te identificeren. Daarna kwam er een tweede analyseronde, waarbij het materiaal middels "close reading" en "coding by list" (Boeije, 2005; Patton, 2002) is geanalyseerd. In de derde analyseronde is op basis van de codes tot dan toe een codeerschema ontwikkeld waarin gekeken werd naar: a) het handelen van begeleiders b) het handelen van bewoners, c) codes die de verschillende vormen van de institutionele invloed weergeven (hun gestalte), d) codes die de werking van deze institutionele invloeden aanduiden en e) de codes die de effecten van de interactie tussen deze actoren in de alledaagse omgang op een noemer brengen. Hier spreken we van axiaal coderen (Boeije, 2005; Patton, 2002). Het doel daarvan was te komen tot een typologie van het alledaagse. Deze typologie bespreken we elders; hier gaan we in op deelresultaten van het onderzoek die voor de positie van zorgorganisaties van belang zijn.

RESULTATEN

Een eerste bevinding is dat de institutionele context enerzijds allerlei tegenstrijdige normatieve opvattingen over "het goede" op de alledaagse omgang projecteert waar zorgprofessionals en jongeren mee moeten omgaan – "je bent niet slim genoeg om echt mee te doen, maar zorg wel dat je zelfstandig wordt". Anderzijds maakt de institutie actief omgang mogelijk, bijvoorbeeld door de beschikbaarheid van gebouwen, het aanbieden van dagprogramma's en de aanwezigheid van professionals. We formuleren dat praxeologisch zo: de institutionele context is in de alledaagse omgang zelf ook actor (Nicolini, 2012).

Een tweede constatering is dat in iedere interactie tussen bewoner en begeleider, de bewoner altijd iets van wat voor hem of haar belangrijk is naar voren brengt. Met de socioloog Andrew Sayer

(2011) noemen we dit een “concern”: “dat waar iemand zich druk om maakt”. Zelfs in heel strak gekaderde contexten waarin het alledaagse leven door strikte institutionele regels en afspraken wordt “beheerst” zien we dit gebeuren.

Een derde bevinding betreft de begeleiders. In vraagvorm: hoe gaan zij om met deze twee constatering 1): institutie als actor en 2) “concerns”? Wij spreken in dit verband over de ruimte (Barnes, 2012; Barnes *et al.*, 2015) die door het samenspel van de drie actoren al dan niet in beheer wordt genomen; we verhelderen het “in beheer nemen” aanstonds.

In de ene situatie geven begeleiders respons op wat de bewoner naar voren brengt. Als dat gebeurt zien we vervolgens een ruimte ontstaan die a) gedragen wordt door de fysieke institutionele context; b) waarbinnen bewoner en begeleider samen het beheer van hun betrekking op zich nemen en op zoek gaan naar een antwoord op de vraag wat het goede is. Het effect daarvan is c) dat bewoner en begeleider op “gelijke voet” komen te staan en samen tot een antwoord komen op de vraag wat het goede is dat gedaan moet worden.

In andere situaties zien we begeleiders vooral respons geven op allerlei impliciete en expliciete eisen en verwachtingen vanuit institutionele invloeden en zien we ze de inbreng van de bewoner negeren. In deze situaties zien we geen ruimte ontstaan, maar treedt er een verwijdering op tussen bewoner en begeleider. We zien in ons empirisch materiaal overigens beide varianten bij dezelfde begeleiders optreden. Met onderstaande fragmenten uit ons onderzoeksmateriaal geven we een illustratie van wel en niet in beheer nemen.

Fragment 1

Het is 7.45 uur in een woonvoorziening waar zo'n acht jongeren met een licht verstandelijke beperking in een intramurale setting bij elkaar wonen. Begeleiders Giel en Jan zitten aan de door henzelf gedekte ontbijttafel. Enkele bewoners zijn al uit zichzelf opgestaan en schuiven bij het ontbijt aan. Marcel is net wakker en komt de keuken binnen lopen. Wanneer hij Giel ziet zitten bespreekt hij meteen zijn financiën. Hij moet namelijk nog een financiële bijdrage betalen aan het uitstapje naar de Efteling dat ze samen met de groep binnenkort gaan ondernemen en dan zijn er natuurlijk nog die speciale schoenen die hij graag wil hebben en waar hij zijn zinnen op heeft gezet. Giel reageert bevestigend en zegt dat dit allemaal geregeld gaat worden. Marcel maakt dan vervolgens zijn ontbijt. Ook hij neemt yoghurt met cruesli. Onder tussen maken Giel en Jan hun ronde langs alle andere bewoners om hen wakker te maken (BW2B140412).

ONDER DE RADAR. ALLEDAAGSE ONGANG ALS KENBRON VOOR ZORGORGANISATIES IN TRANSITIE

In fragment 1 zien we een ontbijt dat institutioneel geordend wordt. Het is de ondergrond waarop bewoner Marcel en begeleider Giel de alledaagse omgang aangaan. Op de achtergrond nemen we institutionele invloeden waar zoals de huisregel van een verplicht gezamenlijk ontbijt en de dagorde van opstaan en naar het werk gaan. Daarnaast wordt van begeleiders verwacht dat ze ondertussen medicatie verstrekken, bewoners wekken en erop toezien dat er lunchpakketten worden gemaakt.

Wat we zien gebeuren is dat Marcel, nog voor hij goede morgen heeft gezegd, in deze relatieve hectiek zijn "concern" naar voren brengt, namelijk zijn zorg of hij wel voldoende geld heeft voor de Efteling én nieuwe schoenen. Begeleider Giel geeft, ondanks dat er op dat moment ook allerlei andere zaken van hem worden verwacht, respons op dit appél. De drie actoren, bewoner, begeleider en de institutionele invloed creëren hierdoor een ruimte waarin "een oplossing" kan worden gevonden. Deze oplossing bestaat in deze situatie uit "de geruststelling" van de begeleider die voor de bewoner op dat moment voldoende blijkt te zijn; hij kan verder met zijn dag. Om met De Certeau te spreken: met, maar ook in weerwil van de institutionele context vinden Marcel en Giel hier een weg. De weg gaat weliswaar in tegen de officiële orde – voor dit soort zaken zijn immers de officiële geprogrammeerde contactmomenten bedoeld – maar in de alledaagse omgang komt er toch een "oplossing".

Fragment 2

Greet ziet na een tijdje begeleidster Esther naar en van de brievenbus lopen vooraan in de straat. Ze komt met post in haar handen teruglopen. Greet vliegt er meteen op af, maar krijgt de kous op haar kop. De begeleidster zegt dat ze nu geen tijd heeft om de post uit te zoeken voor Greet (BW2C 230812).

In fragment 2 zien we dat de alledaagse omgang niet in beheer wordt genomen. Bewoonster Greet verwacht een belangrijk poststuk. De begeleidster die de post is gaan halen is niet bereid om meteen even te kijken. Haar respons is niet gericht op Greet, maar op institutionele context. De begeleidster stelt zich formeel op. Ze heeft "straks" pas tijd om de post uit te zoeken. Het eerdergenoemde onderwaterscherp (Kolen *et al.*, 2015, 2016) laat hier zien dat de institutionele context op de achtergrond een regelende en eisende werking heeft op de alledaagse omgang. Zo zien we dat de verdeling van de post op een bepaald moment van de dag gepland staat en dat er nog tal van andere taken op de begeleidster wachten. Daarnaast zien we dat de bewoonster in het kader van zelfstandigheidstraining geacht wordt overdag zelf haar tijd in te delen en de begeleiding niet lastig te vallen. Door de gerichtheid van de begeleidster op deze institutionele

boodschap ontstaat juist geen ruimte voor een gezamenlijke “oplossing”. Greet blijft alleen achter met haar “bekommernis”.

IN BEHEER NEMEN

Het begrip in beheer nemen dat we in de vorige paragraaf gebruikten, stoelt op het machtsbegrip van Hannah Arendt (in Vosman, 1999). Voor Arendt draait ontmoeting om het begrip macht. Macht is iets dat in hulpverleningscontext vaak wordt gebruikt om de ongelijkheid tussen professional en cliënt aan te duiden. Arendt plaatst macht juist tussen de actoren in de alledaagse omgang. Macht gaat over communicatief handelende mensen die beiden naar voren brengen wat er voor ieder van hen toe doet. Bewoner en begeleider gaan een betrekking aan en beheren die. Ieder van hen kan het beheer zodanig inrichten dat macht tot stand gebracht wordt. Dat betekent concreet dat er ruimte gecreëerd wordt om betekenisvol te spreken en te laten spreken. Anderzijds kan men het beheer van de betrekking ook laten schieten en op een later moment weer hernemen. Macht is dus, zo gezien, geen onderdrukking maar het vermogen om in de betrekking te tonen wat er toe doet.

Als de alledaagse omgang in beheer wordt genomen, wordt 1) de betrokkenheid van de professional zichtbaar, 2) krijgt de eigenheid van de lvb-jongere een stem en 3) komt de openbaarheid van de zorgrelatie aan het licht. Met dat laatste bedoelen we dat we ons in de alledaagse omgang binnen een professionele zorgcontext niet in een private sfeer bevinden van bijvoorbeeld een gezin, maar ons bevinden in publiek en dus politiek domein. Anders gezegd, het samenleven begint niet pas als bewoner Marcel de woonvoorziening verlaat (naar de “echte buitenwereld”). In de omgang met begeleider Giel wordt samenleven reeds gerealiseerd. Natuurlijk is de woonplek wel privaat in de zin dat niet iedereen binnen kan kijken. Maar wat zich op de woonplek afspeelt betreft al mensen als lid van de geordende samenleving.

Dit roept echter de vraag op hoe vervolgens bepaald kan worden of dit samenleven gelukt is. Wat zijn daar de criteria voor en waar komen die vandaan? Om dit laatste punt verder uit te werken gaan we te rade bij Rahel Jaeggi en haar *Kritik von Lebensformen* (2014). Deze Duitse filosofe zet hierin de kritische theorie (Frankfurter Schule) voort.

LEVENSFORMEN

De theorie van Jaeggi gaat in op drie kwesties die voor onze gedachtegang essentieel zijn. Zij overdenkt ten eerste alledaagse omgang, ten tweede de morele kennisbron die binnen het

alledaagse geïdentificeerd kan worden en tot slot gaat ze in op het “erbij horen”. Jaeggi’s reflectie op wat zij (naar Wittgenstein) “levensvormen” noemt, helpt om nog scherper in beeld te brengen waar de normatieve oriëntatie van alledaagse omgang in schuilt en vooral hoe deze op zijn beurt gewogen kan worden. Het werk van Jaeggi sluit daarmee ook goed aan bij het zorgethisch perspectief (o.a. Pols, 2015) en de zoektocht naar de morele kennisbron binnen het alledaagse.

Wat zijn levensvormen?

Het begrip levensvormen roept in het Nederlands eerder biologische associaties op, maar wij gebruiken het in navolging van Jaeggi in de betekenis van “vormen van samenleven die het bestaan voor mensen mogelijk maken”. Voorbeelden zijn: het gezin, het huwelijk, het leven in de stad of op het platteland. Jaeggi ziet een levensvorm als “een ensemble van praktijken” (Jaeggi, 2014), waarbinnen een ordening van sociale verhoudingen tot stand komt en een oriëntatie op “het goede” wordt gerealiseerd (Jaeggi, 2014, p. 20). Een levensvorm is niet louter een privéaangelegenheid, zij incorporeert kwesties van het geordend samenleven en is daar tegelijkertijd een “oplossing” voor. Zo is voor Jaeggi het gezin als levensvorm “een oplossing” voor problemen die samenhangen met de spanning tussen vrijheid en gebondenheid.

Zorgrelatie als levensvorm

Vanuit bovenstaande omschrijving beschouwen we de alledaagse omgang tussen lvb-jongeren en hun professionele begeleiders ook als een levensvorm. Deze levensvorm is een ensemble van praktijken, dat bestaat vanwege het probleem van een samenleving dat er jongeren zijn die door hun verstandelijke beperking niet kunnen voldoen aan haar eisen ten aanzien van meedoen. Tot op zekere hoogte analoog aan het gezin als levensvorm treffen we in de levensvorm van professionele ondersteuning aan lvb-jongeren de spanning aan tussen vrijheid en bescherming. Het “ensemble van praktijken” herkennen we in de verschillende praktijken van de alledaagse omgang: de praktijk van het begeleiden en begeleid worden, de praktijk van het samenleven onder een dak, de praktijk van het lotgenootschap of vriendschap, de praktijk van het uitgaan in het weekend van door de week werken of naar school gaan.

Probleemoplossende instanties

Jaeggi laat zien dat dit ensemble van praktijken conflictrijk is (Deines, 2014; Jaeggi, 2014) door de verschillende normen die praktijken bevatten en de daarmee samenhangende doelen die deze

praktijken nastreven. Er kan dus ook een storing optreden in deze moreel praktische samenhang. Dan spreekt Jaeggi van een probleem. Daarmee wordt niet bedoeld op alledaagse problemen (“vanavond om zes uur òf om halfzeven allemaal samen eten”) maar het zijn problemen van “een tweede orde”. Jaeggi doelt daarmee op problemen die samenhangen met het duidingskarakter van een praktijk. De eerder beschreven scene van Marcel en Giel geeft daar een mooie illustratie van. Met het probleem van “de tweede orde” bedoelt Jaeggi niet de kwestie of Marcel wel of niet nieuwe schoenen kan kopen, maar het achterliggende probleem dat hij voor het beheer van zijn financiën afhankelijk is van anderen, “want hij kan het zelf niet”.

Jaeggi ziet levensvormen als “probleemoplossende instanties” (Jaeggi, 2014, p. 200), omdat daarbinnen dit soort problemen kunnen worden getransformeerd. Die transformatie van het probleem zien we ook bij Marcel en Giel gebeuren. Het probleem van de afhankelijkheid versus keuzevrijheid verdwijnt niet, maar er ontstaat een oplossingsdynamiek waarin mogelijkheden naar voren komen om ermee om te gaan. Deze oplossingsdynamiek omschrijft Jaeggi met metaforen als een leerproces, een katalysator of gistingsproces. Daarbij doen alle betrokkenen ervaringen op en vinden samen uit wat het goede is om te doen. Men verwerft op die manier morele kennis en inzichten. Dit is ook wat we in ons zojuist gepresenteerde onderzoek hebben laten zien. In de alledaagse omgang komen begeleiders en de betreffende jongeren samen mogelijkheden op het spoor, om vervolgens samen verder te kunnen.

Wanneer is een oplossingsdynamiek “gelukt”?

Daarmee zijn we terug bij de vraag naar wat dan precies bepaalt of zo’n “oplossing” als “gelukt” kan worden beschouwd. Jaeggi zoekt naar een alternatief voor ideologisch gekleurde normen die van buitenaf bepalen wat goed is (externe kritiek). In haar betoog gaat het ook niet om beroepsethiek die vanuit praktijken zelf komt en bepaalt hoe iets behoort te zijn (interne kritiek). Jaeggi zoekt naar een derde weg en noemt dat immanente kritiek (naar Adorno). Daarbij toetst Jaeggi op systematische wijze de claims die een levensvorm zelf maakt, aan de manier waarop zij deze aanspraken inlost, of juist niet.

Jaeggi vindt de criteria voor de weging van een levensvorm dus in de oplossingsdynamiek zelf. Het gaat uiteindelijk om, wat zij noemt, de kwaliteit van het transformatieproces. Als dat leerproces stagneert en er geen ruimte is voor reflectie of om nieuwe ervaringen op te doen en te experimenteren, dan is een levensvorm in de ogen van Jaeggi mislukt. De oplossingsdynamiek zélf is het criterium voor de weging en moet dus a) een oplossing bieden voor het feitelijke probleem;

b) een reflectie bieden op hoe het probleem ontstaan is; c) ruimte bieden aan ervaringen van betrokkenen in samen uitvinden van oplossingen. Dat alles moet d) uiteindelijk niet tot stagnatie maar tot transformatie leiden.

Leren te midden van de problemen van alledag

Jaeggi ziet deze oplossingsdynamiek als een leerproces zonder voorgegeven doel en zonder de mogelijkheid om op een schone lei een volledig ander alternatief te ontwerpen. Wil het leerproces slagen dan is er betrokkenheid nodig en een zekere vorm van zelfonderzoek. Dit sluit aan bij wat wij in ons onderzoek "het in beheer nemen van de morele dimensie" hebben genoemd: het in beheer nemen is zo'n zelfkritisch immanent criterium. We zagen dat begeleiders zich engageren en omgaan met wat er voor de jongeren op het spel staat. Het concept van de levensvorm past bij het onderzoeken van de alledaagse omgang als morele kenbron. Wanneer we de levensvorm als een passend concept voor zorg aan lvb-jongeren zien, dan is dat geen radicaal andere manier van doen en laten, geen nieuwe methode of nieuw paradigma, maar leren te midden van de problemen van alledag.

Er inderdaad bij horen

Jaeggi ziet deze alledaagse oplossingsdynamieken als sleutel voor een goede inrichting van de samenleving (Deines, 2014; Jaeggi, 2014). In verband met de morele betekenis van de alledaagse omgang kunnen we met het idee van levensvormen laten zien dat in de alledaagse omgang het samenleven feitelijk wordt gerealiseerd en dat daarbinnen morele oriëntatie ontstaat. Met deze morele kennis die daar door alle betrokken partijen – inclusief de lvb-jongere zélf – wordt gegenereerd, wordt het mogelijk om instituties en praktijken te realiseren, aan te passen of nieuwe levensvormen te construeren, kortom de samenleving mee vorm te geven. Daarin krijgt het "erbij horen" van de lvb-jongeren concreet gestalte; zij worden daarin tevens gezien, gehoord en erkend.

CONCLUSIE

In dit artikel hebben we laten zien dat er in de alledaagse omgang tussen zorgprofessional en lvb-jongeren zelf al samenleven wordt gerealiseerd. Deze levensvorm blijkt probleemoplossend, zonder grootse normen van buiten. De vraag die lvb-jongeren impliciet stellen naar "horen we er echt bij in de samenleving" blijkt daarmee geen vraag te zijn die enkel verwijst naar de samenleving: de vraag raakt juist het politieke hart van de zorgorganisatie zelf. Zorgorganisaties geven immers

vanuit hun maatschappelijke opdracht mee vorm aan de samenleving. Dat is ook precies het appél dat van de transitie uitgaat.

Als zorgorganisaties hun aandacht richten op de alledaagse omgang tussen zorgprofessional en lvb-jongeren blijkt dat ze: 1) een bron in huis hebben waaruit kennis en inzicht kan worden geput over wat goed samenleven behelst; 2) een plek in de samenleving (mee) vormen waar, om met De Certeau te spreken, “de stem” van lvb-jongeren gehoord kan worden en waar zij, in navolging van Arendt, betekenisvol kunnen verschijnen in hun eigenheid. Daardoor zijn zorginstellingen in de positie om ruimtes, of om in beleidstermen te spreken “sociale arrangementen”, te creëren waar het alledaagse leven geleefd en tegelijkertijd onderzocht kan worden.

Daarmee interpreteren we in tweëerlei opzicht politiek anders dan gebruikelijk. Ten eerste vatten we politiek niet enkel op als het regelen van maatschappelijk verkeer en het toedelen van middelen. Politiek is ook dat wat mensen in de omgang met elkaar doen om die omgang te ordenen. Het alledaagse samenleven van jongeren en de professionals binnen een professionele zorgcontext heeft zelf een politieke dimensie, daar waar ze betekenisvol tot elkaar spreken en in een levensvorm weten samen te leven (Dewey in Jaeggi, 2014, p. 343). Juist in deze alledaagse omgang kan een antwoord worden geformuleerd op de vraag: “hoor ik er echt bij?”

Ten tweede, zorgorganisaties zelf hebben ook een politieke dimensie. Ze zijn niet enkel uitvoerders van beleid, maar vormen zelf al delen van de geordende samenleving en zijn dus politiek van aard. Ze maken zorgen en samenleven mogelijk en hebben heel veel kennis over hoe dit samenleven kan lukken. Dit herinnert de zorgorganisatie aan haar institutiekarakter, aan haar “bedoeling” (Hart, 2015; Heijst & Vosman, 2010).

Er is tot slot ook een krachtig historisch argument voor de erkenning van alledaags-weten-samen-te leven. De sector voor ondersteuning aan mensen met een verstandelijke beperking doet er verstandig aan achterom te kijken. De geschiedenis van deze sector heeft zich vanwege het “ongeneeslijke karakter” van een verstandelijke beperking altijd gekenmerkt door een gerichtheid op het alledaagse, het idee van samen de dag goed doorkomen (Mans, 2004, p. 294). Wij concluderen dat het voor zorgorganisaties in transities van belang is niet enkel de focus te leggen op van buiten komende ideologisch geladen concepten zoals actief burgerschap of op het ontwikkelen van professionele expertise en de daarmee samenhangende “toegevoegde waarde”, maar om vooral ook “onder de radar” te kijken en de verborgen bron van alledaagse omgang zichtbaar te maken. Juist deze eigen “ervaringskennis” kan een immanente bron van kennis

en inzicht vormen en voor zorgorganisaties behulpzaam in het transitieproces waar zij zich in bevinden.

NOTEN

1 Deze codes verwijzen naar de observatieverslagen. Alle namen en situaties zijn daarin geanonimiseerd.

REFERENTIES

- Algemene Rekenkamer (2007). *Kopzorgen. Zorg voor jeugdigen met een lichte verstandelijke handicap en/of psychi(atri)sche problemen* [Worries, Care for young people with mild intellectual disabilities and/or psychiatric problems]. Den Haag: SdU Uitgevers.
- Barnes, M. (2012). *Care in everyday life. An ethic of care in practice*. Bristol: The Policy Press. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847428233.001.0001>
- Barnes, M., Brannelly, T., Ward, L., & Ward, N. (2015). *Ethics of Care. Critical advances in international perspective*. Bristol: Policy Press. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781447316510.001.0001>
- Beek, L. van (2009). *Van cijfers naar mensen. De hardnekkige wachtlijst in de zorg voor LVG-jeugd in de AWBZ* [From numbers to people. The persistent waiting list in care for young people with mild intellectual disabilities in long-term care]. Utrecht: VGN.
- Beljaars, C. (2007). *Rapport onderzoek Het Klooster naar aanleiding van het incident op 15 mei 2007* [Research report 'Het Klooster' following the incident on May 15, 2007]. Amersfoort: 's Heeren Loo Zorggroep.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* [Analyzing in qualitative research. To think and to do it]. Den Haag: Boom.
- Bos, G. (2016). *Antwoorden op andersheid. Over ontmoetingen tussen mensen met en zonder verstandelijke beperking in omgekeerde integratiesettingen* [Responding to otherness. About encounters between people with and without intellectual disabilities in 'reversed integration' settings]. Arnhem: EPC.
- Bredewold, F. (2013). *Lof der oppervlakkigheid. Contact tussen mensen met een verstandelijke of psychiatrische beperking en buurtbewoners* [Praise for superficiality. Contacts between people with an intellectual disability or a psychiatric disorder and people in the neighborhood]. Amsterdam: Van Gennep.
- Certeau, M. de (1984). *The Practice of Everyday Life*. London: University of California Press.

- Cohen, N. (2011). Field research in conflict environments. Methodological challenges and snowball sampling. *Journal of Peace Research*, 48, 423–435. <https://doi.org/10.1177/0022343311405698>
- Deines, S. (2014). Symposium zu Jaeggi, Rahel, Kritik von Lebensformen, Berlin Suhrkamp 2013 [Symposium on Jaeggi, Rahel, criticism on life forms, Berlin Suhrkamp 2013]. *Zeitschrift für philosophische Literatur*, 2(3), 10–19.
- DeVault, M. (2013). Institutional Ethnography. *Contemporary Sociology- a Journal of Review*, 42, 332–340. <https://doi.org/10.1177/0094306113484700a>
- Dorfman, E. (2014). *Foundations of the everyday. Shock, deferral, repetition*. London: Rowman & Littlefield.
- Elberse, A., & Hoijthink, M. (2015). De ander als steun en spanningsbron: De precaire praktijk van lichte steun aan mensen met een psychiatrische achtergrond vanuit een welzijnsvoorziening [The other as a source of both support and tension: The precarious practice of minor support for people with mental health problems]. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 24(3), 3–20. <https://doi.org/10.18352/jsi.453>
- Geertz, C. (1973). *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight. The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Greeven, I. (2014). *Rapportage onderzoek naar jongeren met een licht verstandelijke beperking* [Research report on young people with mild intellectual disabilities]. Gouda: JSO Expertisecentrum voor jeugd, samenleving en ontwikkeling.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.
- Haardt, M. de (2011). *Het heilige in het alledaagse, Begijnenhofgesprekken Eindhoven* [Sanctity in everyday life, Begijnenhofconversations Eindhoven]. Retrieved May 23, 2016, from http://www.begijnenhofgesprekken.nl/_opnamen/2011-2012/2011-09-18/D2011-09-18.pdf
- Hart, W. (2015). *Verdraaide organisaties, terug naar de bedoeling* [Twisted organizations, back to the intent]. Deventer: Kluwer.
- Heijst, A. van, & Vosman, F. (2010). Managen van menslievende zorg: Herbepalen waar de gezondheidszorg toe dient [Managing professional loving care: Redefining what health care is about]. In M. Pijnenburg et al. (Eds), *Menslievende zorg, management en kwaliteit* (pp. 11–39). Best: Damon.
- Jaeggi, R. (2014). *Kritik von Lebensformen* [Criticism on life forms]. Berlin: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft.
- Johnson, B. (2014). Ethical issues in shadowing research. *Qualitative Research in Organisations and Management*, 9(1), 2–40. <https://doi.org/10.1108/qrom-09-2012-1099>

- Koenraad, G., & Laermans, R. (1996). *Sluipwegen van het denken: Over Michel de Certeau* [Shortcuts of thinking: About Michel de Certeau]. Nijmegen: SUN.
- Kolen, M., Timmerman, G., & Vosman, F. (2015). Onder het oppervlak van alledaagse zorg. Over de ontwikkeling van een onderwaterscherm, een instrument dat institutionele invloeden op de alledaagse zorgrelatie identificeert [Below the surface of everyday care. About the development of an under-water screen, an instrument that identifies institutional influences on everyday care relationships]. *Tijdschrift voor Kwalitatief Onderzoek, KWALON*, 30(3), 38–46. <https://doi.org/10.5553/kwalon/138515352015018003005>
- Kolen, M., Timmerman, G., & Vosman, F. (2016). Onder het oppervlak van alledaagse zorg (deel II). Werken met het onderwaterscherm in de analyse van onderzoek naar de omgang tussen lvb-jongeren en hun zorgverleners [Below the surface of everyday care (Part II). Working with the under-water screen in the analysis of research on the relationship between young people with a mild intellectual disability and their caregivers]. *Tijdschrift voor Kwalitatief onderzoek, KWALON*, 21(2), 22–30.
- Kruiter, A., Bredewold, F., & Ham, M. (2016). *Hoe de verzorgingsstaat verbouwd wordt. Kroniek van een verandering* [How the welfare state is remodelled. Chronicle of an alteration]. Amsterdam: Van Gennep.
- Laugier, S. (2014a). *Ethics as a politics of the ordinary* [Oxford lecture, Nov. 5, 2014]. Retrieved October, 30, 2016 from <https://www.youtube.com/watch?list=PL9HFhPWNBBbLIMt48vhsjC471sct9E3WKZ&v=THHwB0pXmFk>
- Laugier, S. (2014b). *Retour à la vie ordinaire, Raison Publique* [Return to ordinary life. Public Reason]. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Laugier, S. (2016). Verletzlichkeit und Verantwortung [Vulnerability and responsibility] In E. Conradi, F. Vosman (Eds.), *Praxis der Achtsamkeit. Schlüsselbegriffe der Care-Ethik* (pp. 297–318). Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Mans, I. (2004). *Zin der zotheid, Vijf eeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen* [Sense of folly, Five centuries of cultural history of ignorants, fools and idiots]. Amsterdam: SWP.
- Nieuwenhuijzen, M. van (2012). De (h)erkenning van jongeren met een lichte verstandelijke beperking [The recognition and admission of young people with mild intellectual disabilities]. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperking*, 38(3), 168–178.
- Nicolini, D. (2012). *Practice Theory, Work, and Organization. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

- Patton, M. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. London: Sage Publications.
- Pols, J. (2015). Towards an empirical ethics in care: Relations with technologies in health care. *Med Health Care and Philos*, 18(8), 1–90. <https://doi.org/10.1007/s11019-014-9582-9>
- Prodinge, B., & Turner, M. (2013). Using institutional ethnography to explore how social policies infiltrate into daily life. *Journal of Occupational Science*, 20(4), 357–369. <https://doi.org/10.1080/14427591.2013.808728>
- RVS (2016). *Verlangen naar samenhang. Over systeemverantwoordelijkheid en pluriformiteit* [Desire for consistency. About system responsibility and pluralism]. Den Haag: Raad voor volksgezondheid en samenleving.
- Sayer, A. (2011). *Why Things Matter to People. Social Science, Values and Ethical Life*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511734779>
- Schuurman, M. (2014). Naar de samenleving. De transformatie van de inrichtingszorg voor mensen met een verstandelijke beperking in Nederland tussen 1989 en 2014 [Towards society. The transformation of residential care for people with intellectual disabilities in the Netherlands between 1989 en 2004]. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met een verstandelijke beperking*, 40(1), 10–34.
- Sevenhuijsen, S. (1996). *Oordelen met zorg, feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek* [Judging with care, feminist reflections on law, ethics and politics]. Amsterdam: Boom.
- Smith, D. (2006). Incorporating texts into ethnographic practice. In D. Smith (Ed.), *Institutional ethnography as practice* (pp. 65–88). Oxford: Rowman & Littlefield.
- Teeuwen, M. (2012). *Verraderlijk gewoon. Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht* [Traacherously normal. Young people with mild intellectual disabilities, their world and their place in criminal justice]. Amsterdam: SWP.
- Tonkens, E., & Wilde, M. de (2013). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk* [When participating hurts. Affective citizenship in the neighborhood]. Amsterdam: Van Gennep.
- Tonkens, E., Hoijtink, M., & Gulikers, H. (2013). Democratizing Social Work. In M. Noordegraaf & B. Steijn (Ed.), *Professionals under Pressure. The Reconfiguration of Professional Work in Changing Public Services* (pp. 161–179). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Vosman, F. (1999). Macht en geweld in het pastoraat. Een bijdrage aan het denken over normatieve professionaliteit [Power and violence in pastoral care. A contribution to thinking about normative professionalism]. *Praktische Humanistiek*, 8(3), 33–49.

- Vosman, F., Bakker, J. den, & Weenink, D. (2016). How to make sense of suffering in complex care practices? In G. Spaargaren, D. Weenink & M. Lamers (Eds.), *Practice Theory and Research. Exploring the dynamics of social life* (pp. 117–130). London/New York: Routledge.
- Wiebusch, M., & Moulijn, M. (2013). *Van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving? Een zoektocht naar een andere rolverdeling tussen overheid, burgers, zorg- en welzijnsinstellingen* [From welfare state to society participation? A search for a new partnership between government, citizens, health care and welfare]. Borne: Stichting Arcon.
- Zembla (2015). Liesbeth kan het niet meer volgen [Liesbeth can't keep up any more]. Retrieved October, 30, 2016, from http://www.npo.nl/zembla/01-04-2015/VARA_101372903